

УДК 94 (477.74) «1919/1920»

**КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНІ ВІДДІЛЕННЯ У СИСТЕМІ БІЛОГО ТЕРОРУ В ОДЕСІ
(СЕРПЕНЬ 1919 р. – ЛЮТИЙ 1920 р.)****Олександр Шишко**

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Україна, 65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
e-mail: shyshko2011@ ukr.net

У період Української національно-демократичної революції (1917-1921 рр.) різні воєнно-політичні режими вели запеклу збройну боротьбу за владу. Характерною ознакою денікінського режиму стала діяльність контррозвідувальних органів, які, своєю чергою, стали уособленням здійснення білого терору. Основне вістря цього терору було спрямоване на боротьбу з більшовизмом і з тими, хто сприяв утвердженню радянської влади. У зв'язку з цим актуальним залишається питання співвідношення «білого» та «червоного» терору. Що стосується білого терору, то так само потребує свого дослідження співвідношення його «істеричної» й «інституційної» [55, с. 25] форми або «санкціонованої» та «несанкціонованої» [3, с. 168]. «Інституційна» або «санкціонована» його форма передбачала дотримання, відповідно до умов воєнного часу, правових норм денікінської влади. «Істерична» або «несанкціонована» форма була породжена жорстоким і брутальним поводженням з арештованими особами офіцерами різного роду контррозвідувальних органів Добровольчої армії. Наслідки таких дій контррозвідників спричинили появу в історичних дослідженнях радянського періоду, а згодом в українській історіографії, кількісних показників жертв білого терору, які нараховували в окремих містах і регіонах, зокрема й в Одесі, по декілька тисяч осіб.

Отже, у контексті всебічного дослідження революційних подій 1917-1921 рр. актуальним залишається питання встановлення максимально достовірних показників жертв білого терору, особливо тієї їх частини, які загинули від рук контррозвідників, а також дослідження форм і методів діяльності контррозвідувальних органів Добрармії. Таким чином, потребують свого уточнення положення попередніх дослідників, які, характеризуючи денікінський режим, наводили або конкретні кількісні показники, або обмежувались загальними формулюваннями з цього приводу.

Радянська історіографія, природно, опису-

вала денікінський режим у чорних тонах. Так, видання «Одесса. Очерк истории города-героя» повідомляло про те, що «у період денікінщини були встановлені «порядки», ще більш дикі, ніж за царизму: побиття, грабунки, наруга, масові розстріли», вказавши при цьому, що «жертвами денікінського свавілля в Одесі були тисячі трудящих» [21, с. 173-174]. Видання «Из истории одесской партийной организации» також, наголосивши та тому, що ««Добровольча» армія Денікіна встановила небувалий режим терору і насилля», навело вже конкретні цифри жертв цього терору: «Тільки за декілька днів в Одесі без суду і слідства було страчено біля 3-х тис. осіб» [15, с. 221]. Енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» також вмістив інформацію про таку кількість жертв білого терору [5, с. 162]. Посилаючись на цей довідник, видання «Політичний терор і тероризм в Україні» повідомляло про те, що «в Одесі під час денікінської окупації було розстріляно понад 3 тис. осіб», але при цьому тут містився допис про те, що це були «переважно робітники» [3, с. 170]. Автори відповідного розділу колективної монографії «Історія Одеси», не вказуючи конкретних цифр, констатували той факт, що «денікінська контррозвідка активно виявляла і розстрілювала комуністів, радянських працівників, а деколи і просто тих, хто співчував радянській владі» [54, с. 313]. Таким чином, на сьогоднішній день залишається у науковому обігу кількісний показник жертв білого терору в Одесі у три тисячі осіб.

Російська історіографія, яка пройшла шлях від апологетики білого руху до його критичного осмислення, на хвилі цього критичного підходу зробила певний внесок у розкриття такого явища як білий терор у всіх його проявах, не акцентуючи при цьому увагу на кількісних показниках жертв цього терору. Так, О. Литвин, характеризуючи репресивну політику денікінського уряду, навів численні приклади «репресивних заходів», до яких вдавалися білогвардійські офіцери. Зокрема, він

процитував свідчення журналіста, очевидця подій в Одесі, який писав: «те, що відбувалось у катівнях контррозвідки міста, нагадувало «найбільш похмурі часи Середньовіччя»» [20, с. 179]. В. Цветков, аналізуючи діяльність розвідки та контррозвідки Білого руху, акцентував увагу на тому, що і голова Особливої наради генерал-лейтенант О. Лукомський, і генерал А. Денікін, у зв'язку із беззаконням, яке відбувалось на рівні низових структур, намагались впорядкувати діяльність контррозвідувальних відділень, встановити за ними контроль з боку судово-слідчих органів і прокуратури [56, с. 132]. Відповідно В. Бортневський зробив висновок про те, що значний контингент офіцерів-контррозвідників «своєю поведінкою ганьбили контррозвідувальні органи білого руху під час громадянської війни» [4, с. 95].

Автори дослідження «Очищення правдою» звернули увагу на те, що деякі автори, засуджуючи «червоний» терор, «не тільки не порівнюють його з «білим», але навіть і не згадують про нього, ніби його не було». Вони висловили переконання у тому, що таке «порівняння необхідне, оскільки воно показує, що «білий» терор нерідко відзначався більшою масовістю і жорстокістю, аніж «червоний»» [19, с. 58]. У відповідь на ці тези Д. Архієрейський наголосив, що твердження про те, що «білий терор» розпочався раніше, ніж «червоний», і був більш жорстоким «навіть чи можуть розглядатися як наукові» [3, с. 168]. У той же час він висловив думку, що наблизитись до істини у цьому питанні без серйозних досліджень, без хронологічних і статистичних зіставлень неможливо.

Метою цієї статті є дослідження форм і методів діяльності контррозвідувальних органів Добрармії та встановлення максимально достовірних показників жертв білого терору, як у частині діяльності контррозвідок, які діяли в Одесі протягом серпня 1919 р. – лютого 1920 р., так і з врахуванням рішень воєнопольових судів.

Двадцять четвертого серпня 1919 р. в Одесі відбулася чергова зміна влади. Після того як до міста увійшли загоони Добрармії в Одесі було встановлено денікінський режим. Цього ж дня поновила свою діяльність Одеська міська управа, яка звернулася із закликом до всіх громадян не піддаватися паніці і погромній агітації та не допустити актів політичної помсти. Також у перший день існування нової влади Начальник загону Добрармії полковник Д. Туган-Мірза-Барановський видав наказ № 1 для гарнізону міста Одеси, в якому повідомля-

лось, що будь-які спроби здійснити погроми будуть придушуватися збройною силою. Наказ категорично забороняв будь-які обшуки й арешти без ордеру за підписом коменданта міста капітана Поповського та без участі чинів міської міліції [31]. Наступного дня Д. Барановський видав наказ № 2, яким було затверджено тимчасову воєнно-слідчу комісію, яку очолив генерал-майор М. Абрамов. Цей наказ зобов'язував генерала М. Абрамова негайно провести ревізію місць, де утримувались заарештовані особи. У першу чергу це стосувалося всіляких контррозвідок, які були утворені різними військовими підрозділами [33].

Але, скоріше за все, цей процес затягнувся, тому що незабаром з'явився новий наказ начальника гарнізону м. Одеси, який зобов'язував усі установи, при яких утримувалися арештовані особи, протягом доби надати воєнно-слідчій комісії списки осіб, які утримувалися під вартою з дня вступу до Одеси загонів Добрармії із вказівкою прізвища та ім'я, звання, часу та причини затримання, ким був затриманий і за ким числився. Згідно цього наказу всі арештовані мали бути переведені до в'язниці [34].

Отже, поява цих наказів була викликана тим, що у місті діяло декілька контррозвідок. Контррозвідувальні органи, які утворювали різні військові підрозділи, на власний розсуд проводили обшуки й арешти, займаючись при цьому вимаганням, мародерством, хабарами тощо. О. Литвин навіть свідчення одного з начальників такої контррозвідки, який вказував на те, що захопивши Одесу, «добровольці передусім взяли за жорстоку розправу з більшовиками. Кожен офіцер вважав, що має право арештовувати кого завгодно і карати як йому заманеться» [20, с. 179-180].

До всього, Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР), у тому числі офіцерські підрозділи, також не відзначались високою військовою дисципліною. Поширеними явищами були масове пияцтво офіцерів, грабіжництво, мародерство, порушення військових статутів тощо [3, с. 166]. Про такий стан речей свідчило багато очевидців та учасників подій того часу. Зокрема, генерал А. Шкуро у своїх спогадах писав, що «колишній дух відлетів від армії» [57, с. 215]. Це він пояснював тим, що «перші добровольці, гарячі патріоти та ідейні, безкорисні соратники Л.Г. Корнілова, були уже перебиті», а офіцери 1919-1920 рр. склалися вже з «нових людей», внутрішній світ яких був вже зовсім іншим. Навіть генерал А. Денікін з цього приводу

писав, що «у містах набули поширення розпус- та, гулянки, п'янство, в які стрімголов кида- лось і офіцерство, яке прибувало з фрон- ту» [13, с. 316].

Що стосується арештів, то така неконтро- льована ситуація тривала в Одесі до 7 вересня, коли було оприлюднено оголошення началь- ника гарнізону, в якому повідомлялось про ліквідацію всіх «контррозвідувальних пунктів, особливих і партизанських загонів, які прово- дили арешти й обшуки у перші дні зайняття міста військами Добрармії» [35]. Віднині право проводити обшуки й арешти за обвинувачен- нями у більшовизмі й інших державних зло- чинах належало винятково контррозвідуваль- ному відділу Добрармії. Всі ордери були дійс- ними лише за підписом його начальника пол- ковника Тунцельмана [36]. Незабаром началь- ником одеського контррозвідувального відді- лу став Томас [37].

Станом на 15 вересня до в'язниці було «до- правлено понад 200 більшовицьких діячів, у т.ч. проф. Щепкіна» [39]. Серед арештованих наприкінці серпня в Одесі різними контрроз- відками були останній голова комісії з обкла- дання буржуазії контрибуцією Кельменсон, товариш голови Одеської губернської надзви- чайної комісії (ОГНК) Б. Северний, голова над- звичайної комісії при управлінні торговельно- го порту Пасічний і багато інших. При цьому газети повідомляли лише про один випадок самосуду, коли у перший день денікінської влади у лікарні було застрелено надзвичайни- ка Лісниченка [32].

Станом на початок жовтня у в'язниці пере- бувало біля 900 ув'язнених, з них 600 «полі- тичних» [43]. Зокрема, 3 жовтня газети пові- домляли про арешт слідчого з особливо важ- ливих справ ОГНК Мосальського, слідчих ОГНК В. Горожаніна та Кібенка, шофера ОГНК І. Макеєва, всього 9-ть осіб. Серед цих заареш- тованих осіб був колишній голова ревтрибу- налу у лютому 1918 р. анархіст В. Белий, ко- лишній комісар «Алмазу», матрос Калетниче- нко [41]. Зі вказаних осіб лише І. Макеєва було розстріляно згідно рішення воєнно-польового суду, засідання якого відбулося 1-го листопада 1919 р. [48]. В. Горожанін залишився живим, у лютому 1920 р. став членом колегиї Николаїв- ської НК, надалі перебував на керівних посадах у каральних органах радянської влади, допоки не був розстріляний у 1938 р. [14, с. 103].

Наступного дня газети повідомили про чергову групу арештованих більшовиків у кі- лькості 16-ти осіб. Серед інших фігурантів цьо- го списку були М. Галушко, Є. Петерсон,

О. Муравйов, яких було розстріляно згідно рі- шень воєнно-польового суду.

На початку жовтня відбулась реорганізація контррозвідувальних органів, зокрема контр- розвідувальне відділення було підпорядкова- не штабу корпусу. До складу цього відділення було делеговано декількох слідчих з метою посилення слідчого апарату та з'ясування причин утримання під вартою чисельних арештантів. До всього, органами прокуратури було вжито заходи, які були покликані прис- корити слідство щодо осіб, які були заарешто- вані різними самочинними контррозвідками. Більше того, певна кількість членів цих контр- розвідок також перебувала під арештом, у тому числі за проведення незаконних обшуків і здій- снення крадіжок під час їх проведення [42].

Таким чином, реорганізація була поклика- на підняти авторитет контррозвідувального відділення, який було дуже сильно було підір- вано у попередній період. Ще у середині верес- ня широкого розголосу не лише в Одесі, а й у Ростові-на-Дону набув арешт 15 чинів порто- вого пропускного пункту контррозвідки за зловживання у відділі видачі перепусток [38]. Саме після цих арештів керівництво денікінсь- кої контррозвідки заявило про необхідність проведення перевірок в Одесі [22]. Тому не випадково саме у цей час, 15 вересня, голова Особливої наради при ГК ЗСПР, генерал- лейтенант О. Лукомський надав генералу А. Денікіну детальну доповідь про діяльність контррозвідки. У цій доповіді генерал наводив приголомшливі факти корупції, хабарництва, безглуздої жорстокості, зловживання службо- вим становищем тощо [4, с. 96].

Для денікінської влади в Одесі найбільш прикрим у цій ситуації було те, що замість то- го, щоб боротися з більшовизмом, з підпіль- ними більшовицькими організаціями, контр- розвідники займалися вимаганням грошей у арештованих осіб. Власне самі контррозвідки труднощі з арештами більшовиків, якими «кишіло місто», пояснювали тим, що більшість з них прибуло з інших місцевостей і тому важ- ко було їх виявляти, а одеські більшовики, у свою чергу, виїхали до інших міст [40].

У другій половині жовтня до боротьби з бі- льшовизмом долучилося Одеське градонача- льство, у складі якого було «спішно» організо- вано відділ карного розшуку, який складався власне з відділення карного розшуку та дер- жавно-політичного відділення. Як заявив гра- доначальник м. Одеси генерал-майор, барон М. Штемпель, ця владна структура мала «вести боротьбу з більшовизмом і вилловлювати ак-

тивних більшовицьких працівників незалежно від діяльності контррозвідки» [44]. У наступному наказі М. Штемпель наголосив на тому, що «влада є носієм правопорядку, який опирається на силу закону» [45]. Таким чином, офіційна влада демонструвала прагнення вести боротьбу з більшовизмом з опорою на правові норми. Значна частина офіцерів контррозвідок діяла всупереч цим нормам.

Що стосується масових розстрілів робітників міста Одеси, то ніякої інформації про подібні явища у газетних публікаціях не було. У той же час поява у середині вересня циркуляру Ради професійних спілок (Радпрофу) до всіх профспілок міста засвідчила той факт, що «беззордерні» арешти й обшуки і надалі тривали. Відповідно Радпроф звернувся із закликом негайно повідомляти про кожен окремий випадок арештів, обшуків та інших репресій, як «стосовно спілок чи їх органів, так і окремих членів спілок, вказуючи при цьому всі деталі, за яких відбувся арешт чи обшук». У свою чергу Радпроф брав на себе зобов'язання спрямовувати ці відомості до владних органів «з вказівкою неприпустимості такого роду явищ і системної боротьби з ними» [22].

Наскільки болісним було питання неконтрольованих арештів засвідчило оголошення начальника Одеського контррозвідувального пункту Добрармії полковника Тунцельмана про те, що з 25 вересня посвідчення особи чинів пункту оголошувалися недійсними, а особи, які продовжували ними користуватися, підлягали затриманню. Припинення дії посвідчень старого зразка та видача нових посвідчень з двома підписами було викликано тим, що «з'явилося багато самозванців, які іменували себе чинами контррозвідувального пункту та чинили протиправні дії» [26].

Циркуляр Радпрофу з'явився напередодні проведення зборів представників профспілок, на яких відбулось обговорення поточних питань робітничого життя [25]. На цих зборах профспілок найбільш тривале обговорення викликало питання про обмін грошових знаків. Справа полягала у тому, що денікінська влада заборонила використання радянських грошових знаків, так званих «п'ятаковок», значні суми яких залишились на руках у робітників. Тому 18 вересня представники робітників-«металістів» звернулися до головного начальника Таврійської та Херсонської губернії та командувача військами Новоросійського краю генерал-лейтенанта М. Шиллінга, який саме прибув до Одеси, з приводу обміну радянських грошей. Але у відповідь генерал заявив, що

про обмін не може бути й мови [24].

Таким чином, ці події засвідчили, що робітників найбільше цікавили питання свого матеріального добробуту. Навряд це було б можливим, якби напередодні декілька тисяч їхніх представників були позбавлені життя. Що стосується циркуляра, то вже до виконавчого комітету Ради профспілок надійшло дві заяви профспілки робітників водного транспорту про те, що «28 серпня з невідомих причин був заарештований член спілки Г. Бирилло та 12 вересня після доносу було арештовано члена спілки В. Малишевського» [23].

Не дивлячись на те, що робітники Одеси, у всякому разі значна їх частина, демонстрували лояльне ставлення до денікінської влади, остання продовжувала практикувати їх арешти. Наприкінці жовтня газети повідомили про арешт семи робітників та членів профспілок, серед яких був О. Богатов [46]. Через декілька днів було опубліковано ще один список арештованих робітників, який нараховував 11 осіб, серед яких знову було вказано прізвище О. Богатова [47]. Ці арешти, а особливо арешт О. Богатова, викликали у робітничому середовищі значний резонанс.

На початку листопада робітничі організації звернулися до начальника контррозвідувального відділення штабу командувача військами Новоросійської області Г. Кирпичникова з проханням про звільнення членів профспілок [49]. Якою була реакція Г. Кирпичникова на це прохання виявити не вдалося. Лише наприкінці місяця з'явилася інформація про те, що з-під арешту було звільнено 46 осіб, які були обвинувачені у державних злочинах, але їх вина не була доведена [50]. У чому полягали ці державні злочини не повідомлялось.

Своєрідним підсумком цієї історії з арештами робітників стала інформація про візит делегації робітників заводу РТПіТ до Г. Кирпичникова. Метою цього візиту робітників був їхній протест проти побиття Симчука, яке сталося тоді, коли представники робітників з'явилися до одеського контрольного пункту клопотати про звільнення О. Богатова. На цей раз Г. Кирпичников доручив провести розслідування, після проведення якого заявив, що у «контррозвідці Симчука не били, можливо це сталося у відділенні карного розшуку» [51].

Отже, наявні джерела не підтверджують інформацію про те, що у перші дні денікінської влади в Одесі було розстріляно понад 3 тис. осіб, а також те, що переважно це були робітники. У той же час не можна відкидати того факту, що траплялися окремі випадки самосу-

дів. Але встановити хоча б приблизну кількість таких випадків на основі газетних публікацій дуже складно.

Так само важкодоступною є інформація про випадки жорстокого поводження з арештованими особами. Те, що побиття та катування практикувалося співробітниками контррозвідального відділення не підлягає сумніву. Про це засвідчили і накази М. Штемпеля та начальника одеського розшукового управління К. Соломоновського про створення комісії, яка покликана була розслідувати факти побиття арештованих у розшуковому відділенні й у в'язниці [52]. А через декілька днів з'явився «Наказ військам одеського гарнізону № 3» за підписом Г. Кирпичникова, який містив припис «всіх самозванців контррозвідників розстрілювати на місці» [53].

Вже у лютому 1920 р., після відновлення у місті більшовицької влади, у газетах було надруковано фото та вміщено описи слідів катувань на тілах загиблих осіб. Особливу увагу у цих публікаціях було приділено О. Хворостіну, а вже у березні було опубліковано окрему брошуру «пам'яті видатного революціонера» [1]. Зокрема, і в газетних публікаціях, і в брошурі були надруковані листи ув'язненого О. Хворостіна, в яких він детально описав процес і наслідки знущання над ним. Також у брошурі було вміщено матеріал, який містив свідчення очевидців, які бачили понівечене його тіло, коли О. Хворостіна на декілька днів доправили до в'язниці [1, с. 30]. Але у цій брошурі привертає увагу одна публікація, автор якої описав початок засідання воєнно-польового суду, коли голова цього суду, після того як оголосив свідчення О. Хворостіна, які той дав у контррозвідці, звернувся до підсудного із запитанням: «Ці покази дані вами під тиском катувань?». Отримавши позитивну відповідь, голова суду запитав Хворостіна чи той відмовляється від цих показів, чи підтверджує. У відповідь той заявив, що підтверджує. Тому автор цієї публікації значну її частину присвятив роздумам про те, чим була викликана така відповідь О. Хворостіна та висловлював сподівання, що у разі іншої відповіді той мав шанс залишитися живим. Ці роздуми, до речі анонімно автора, не були наслідком його фантазій, а скоріше за все, базувалися на реаліях того часу, коли доля арештованого не завжди була фатальною. Воєнно-польові суди за час свого існування з вересня 1919 р. до січня 1920 р. прийняли рішення про страту 50-ти осіб, з яких 37 осіб підпадали під правові норми денікінської влади, які передбачали пока-

рання за приналежність до комуністичної партії та за активну участь у радянському будівництві. У деяких випадках суди смертну кару заміняли на каторгу.

Крім жорстокого поводження з арештантами серед співробітників контррозвідального відділення було надзвичайно поширене таке явище як хабарництво. Знову таки, вже радянські газети помістили інформацію про те, що інший «видатний революціонер» П. Лазарев міг би уникнути розстрілу, якби його дружина зрозуміла «дипломатичну фразу» слідчого контррозвідки Лебедева «розміняти тисячну купюру» [18].

Більше того, Ф. Зінко звернув особливу увагу на те, що чи не всі заарештовані надзвичайники залишилися живими, «дочекалися звільнення міста та вийшли з в'язниці пом'ятими, але живими» [14, с. 9]. Зокрема, це стосується згаданих вище В. Горожаніна та Б. Северного. Останній з них відразу після ліквідації денікінського режиму очолив Одеську надзвичайну слідчу комісію, яка проіснувала з такою назвою до початку березня та не прийняла жодного розстрільного рішення.

Після відновлення у лютому 1920 р. більшовицької влади партійний комітет КП(б)У прийняв постанову про створення слідчої комісії, яка мала встановити факти та виявити імена жертв білого терору на основі «великої кількості виявлених матеріалів» [27]. Зокрема, у приміщенні колишнього відділу карного розшуку було виявлено книгу, в якій фіксувалися ордери на «арешт комуністів та осіб, які були причетні до більшовицької діяльності». За період з 16 грудня 1919 р. до 15 січня 1920 р., згідно записів у цій книзі, було арештовано 46 осіб, прізвища яких було надруковано у пресі [16]. Слідча комісія закликала повідомити їй про долю цих арештованих осіб.

З перших своїх випусків радянські газети почали друкувати матеріали «про жахи та про жертв» денікінського режиму. В одному з таких матеріалів повідомлялось про те, що «у перші дні перебування у місті білогвардійських бандитів ними було розстріляно багато чоловіків, трупи яких знаходили в Олександрівському парку, на Маразлівській вулиці й у районі порту та щоденно доправляли до моргу» [17]. Далі у цьому матеріалі мова йшла про те, що мешканці міста незабаром зрозуміли чого домагались «білогвардійські бандити» та почали від них відкуповуватися, «кого б не арештували, які б обвинувачення не висувались – завжди можна було відкупитися». Отже, автор цієї публікації робив висновок про те, що

«більшість офіцерів-контррозвідників, маючи відповідні посвідчення, займалися переважно вимаганням». Для прикладу було наведено випадок з робітником Вербовим, який відкупився від контррозвідників за 2 тис. руб. [17].

Наступний газетний матеріал, навпаки, робив наголос на тому, що «якщо на початку у добровольців була хоч якась сором'язливість і видимість законності, то під кінець білогвардійські офіцери та чиновники розперезалися і з небувалим цинізмом на кожному кроці проявляли себе як природжені погромники» [18]. Це пояснювалось тим, що, відступаючи з Києва й інших міст, дезорганізована та грабівницька маса офіцерів заповнила Одесу, жахаючи своїми вчинками навіть буржуазію міста. У цей час білий терор найбільше був спрямований «проти пролетарських елементів, середньої та дрібної буржуазії та єврейського населення».

Не могла оминати радянська преса і питання про катування та побиття арештованих контррозвідкою осіб, які були «найбільш поширеним методом боротьби з революціонерами» [18]. Можливо, на противагу історії з «Дорею», про жорстокість якої у часи ОГНК у 1919 р. ходили легенди, або хтось породив ці легенди, було зроблено спробу породити таку з легенду про «сестру милосердя», або «сестрицю, як її звали офіцери контррозвідки». Але на відміну від «Дори», яка нібито брала безпосередню участь у катуваннях і розстрілах, «сестра милосердя» лише повідомляла про те, що той чи інший арештований служив у радянській установі, що було достатньою підставою для того, щоб «нешасного побили до напівсмерті, а іноді й розстріляли без суду». Зокрема, після її заяви про те, що колишній голова надзвичайної комісії з постачання Д. Лонінов служив у ОГНК і розстрілював офіцерів, його було жорстоко побито. І тільки завдяки великим хабарам і старанням деяких громадських діячів Д. Лонінова не було розстріляно [18]. Завершувався цей газетний матеріал про «сестру милосердя» інформацією про те, що її врешті-решт було вигнано з контррозвідки. Вже через декілька днів у пресі з'явилося повідомлення про те, що «затримано відому сестру Марію Лебедеву» [7]. Всім, хто міг щось повідомити про неї, пропонувалось дати свідчення у ОНСК. Втім у протоколах засідань колегії ОГНК прізвище Лебедевої виявити не вдалося, натомість Софію Івоніну було ув'язнено до концтабору на три роки за «контрреволюцію, агітацію серед хворих червоноармійців і за видачу комуністів» [12, арк. 161].

Так само вже у червні 1920 р. знайшла своє

продовження історія із поведінкою у контррозвідці Д. Лонінова. За цю поведінку його було на партійному суді виключено з лав комуністичної партії «за проявлене шкурництво у критичну для партії хвилину, яке зганьбило звання комуніста». Вірогідно, під «шкурництвом» мався на увазі хабар, завдяки якому той залишився живим [30].

У неділю, 15 лютого, планувалось провести похорони 19-ти жертв білого терору. У газетах було надруковано імена та прізвища впізнаних 12-ти осіб, імена семи осіб залишалися невідомими. Також було надруковано передсмертні листи Б. Туровського, І. Краснощокіної, Д. Любарської, Я. Рейфмана, П. Барг і Зигмунда. У листах останнього містився детальний опис тортур, які до нього застосовувалися, та називалося ім'я Іваньковського, «найбільшого у світі негідника» [6].

Але 15 лютого похорони не відбулися. Вони були відкладені з метою проведення додаткового обстеження тіл загиблих і складення відповідного акту. Для цього було, зокрема, запрошено до моргу членів консульської колегії у складі перського консула Мефферта, італійського Коцко та чехословацького Гулле, а також представників православного духовенства. Такий акт було складено й опубліковано у пресі. Згідно цього акту було обстежено 20-ть осіб, на 6-ти з них було виявлено лише вогнепальні поранення, на 14-ти сліди тортур [28].

Похорони відбулися на Куликовому полі 19 лютого. Цього дня було поховано 19-ть осіб, імена 17-ти з них були встановлені, двоє загиблих залишилися невпізнаними. У пресі було вміщено фото 19 осіб, причому троє з них було позначено «невідомою особою». Отже, з публікацій у пресі неможливо встановити всі імена похованих осіб. Крім цього, у пресі було вміщено коротку інформацію про 21 загиблу особу. Невелика кількість інформації пояснювалась тим, що ці особи були не місцеві, відомостей про них було дуже мало [19]. Ця стисла інформація стосувалася, зокрема, дев'яти осіб фігурантів «Процесу 17-ти» та 4-х осіб «Процесу 14-ти».

Станом на 26 лютого було виявлено ще сім тіл загиблих, які не вдалося ідентифікувати [9]. Того ж дня було знайдено та впізнано тіла С. Дерша (Зонненберга), Б. Вальдмана, П. Александровича, І. Песіна, М. Стрельбицького та П. Юджіна [29]. Останнє масове поховання жертв білого терору відбулося 7 березня. Цього дня, вже набагато скромніше, відбувся похорон 13-ти осіб, тіла яких вдалося ідентифікувати, та 8-ми невпізнаних осіб [29].

Протягом березня газети ще декілька раз друкували повідомлення про виявлення декількох тіл загиблих осіб, не вказуючи їх імен, які, скоріше за все, встановити було неможливо. Виняток становило повідомлення про впізнання тіл «комуністів литовської секції КП(б)У Бальсевича та Руделіса» [11]. У наступні місяці інформація про жертви білого терору майже зникла зі шпальт газет.

Отже, на основі наявних джерел, переважно газетних матеріалів, а також однієї архівно-слідчої справи з архіву УСБУ в Одеській області, анотацію якої вміщено у третьому тому «Одесского мартиролога», вдалося встановити прізвища 80-ти жертв білого терору в Одесі. З них 50 осіб було страчено згідно рішень воєнно-польових судів. Інші 30 осіб, таким чином, найвірогідніше, були позбавлені життя співробітниками контррозвідального відділення або іншими контррозвідками. Крім цього, було виявлено ще біля 20-ти тіл загиблих осіб, яких не вдалося ідентифікувати. Звичайно, ці цифри не можна вважати остаточними. Безумовно, жертв білого терору в Одесі було більше. Але й кількісні показники у три тисячі осіб не знаходять свого підтвердження, тим більше стосовно робітників. Також Одеса не стала винятком стосовно жорстокого поводження з арештованими особами, багато з яких піддавалися тортурам після арешту. Так само в Одесі масового поширення набуло хабарництво, коли офіцери контррозвідального відділення, а тим більше самозваних контррозвідок, вимагали кошти за звільнення арештованих осіб, які дуже часто саме для цього й арештовувались.

Така поведінка офіцерів різного роду контррозвідок викликала відповідну реакцію ОГНК. Тепер вже ця комісія почала арештовувати осіб, які були обвинувачені «у службі у денікінській контррозвідці», «у видачі, побитті та розстрілах комуністів» тощо. Так, скажімо, з кінця березня до початку липня 1920 р., коли ОГНК очолював С. Реденс, на засіданнях її колегії було прийнято рішення про розстріл 52-х осіб, які були обвинувачені у причетності до діяльності як одеських контррозвідок, так й інших міст України (всього за цей період було прийнято рішення про розстріл 459-ти осіб). З цих 52-х осіб 31 особу було реабілітовано, тобто прокуратурою Одеської області не було виявлено фактів, які б підтверджували обвинувачення ОГНК. Іншими словами, матеріали архівно-слідчих справ не містили ніякої інформації про діяльність їхніх фігурантів у контррозвідках і про переслідування ними комуністів і радянських працівників. Вісімнадцять ар-

хівно-слідчих справ виявити не вдалося, їхні імена лише зафіксовано у протоколах засідання колегії ОГНК. Фігурантам трьох архівно-слідчих справ у реабілітації було відмовлено. Але й у двох справах з цього переліку не містилось конкретної інформації про долю арештованих осіб і діяльність окремих персон контррозвідок. Виняток лише становить архівно-слідча справа С. Панченка, якому було відмовлено у реабілітації у зв'язку з тим, що він, обіймаючи посаду начальника комендантської команди у м. Тульчин, арештовував комуністів і спостерігав за тим, як його підлеглі знущалися над арештованими. До речі, всі арештовані ним особи залишилися живими [2]. Крім цього, 30-ть осіб було ув'язнено до концтабору та сім справ передано на розгляд революційного трибуналу.

Таким чином, «і білі, і червоні внесли свою частку у розпалювання братовбивчої громадянської війни» відповідно «обидві сторони» чинили жакливі звірства» [19, с. 59]. Якщо білий терор можна відтворити переважно на основі газетних публікацій, то політичний терор комуністичної влади зафіксовано, у тому числі, у матеріалах архівно-слідчих справ, які зберігаються в архівах СБУ та які дають можливість більш детально розкрити питання співвідношення «білого» та «червоного терору».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Александр Васильевич Хворостин: Сборник. Одесса: Издание информотдела Одесской губинспекции, 1920. 31 с.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області, спр. № 016981, (С.І. Панченко).
3. Архієрейський Д.В. Денікінський терор // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова й ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. С. 161-177.
4. Бортневский В.Г. Белая разведка и контрразведка на Юге России во время гражданской войны // Отечественная история. 1995. № 5. С. 88-100.
5. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. С. 162.
6. Вісти Одеського Губернського Революційного Комітету. 1920. 14 лютого.
7. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 15 лютого.
8. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 19 лютого.
9. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 26 лютого.
10. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 29 лютого.
11. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 17 березня.
12. Галузевий державний архів СБУ, ф.6, оп.3, спр.282.
13. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. Минск: Харвест, 2002. 464 с.
14. Зинько Феликс. Кое-что из истории Одесской ЧК. Одесса, 1998. 145 с.
15. Из истории одесской партийной организации. Очерки. Одесса: Маяк, 1964. 588 с.
16. Известия Одесского Революционного Комитета.

1920. 10 февраля.
17. Известия Одесского Революционного Комитета.
1920. 11 февраля.
18. Известия Одесского Революционного Комитета.
1920. 12 февраля.
19. Иваненко В.В., Голуб А.И., Удод О.А. Очищення правдою: (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя). Київ: Генеза, 1997. 208 с.
20. Литвин А. Красный и белый террор в России. 1918-1922 гг. Москва: Эксмо, Яуза, 2004. 448 с.
21. Одесса. Очерк истории города-героя / Ред. кол.: С.М. Ковбасюк (отв. ред-р.), С.А. Вольский, Л.В. Гладкая, В.Г. Коновалов. Одесса, 1957. 320 с.
22. Одесские новости. 1919. 3 (16) сентября.
23. Одесские новости. 1919. 5 (18) сентября.
24. Одесские новости. 1919. 6 (19) сентября.
25. Одесские новости. 1919. 7 (20) сентября.
26. Одесские новости. 1919. 13 (26) сентября.
27. Одесский коммунист. 1920. 11 февраля.
28. Одеський комуніст. 1920. 21, 22 лютого.
29. Одеський комуніст. 1920. 7 березня.
30. Одеський комуніст. 1920. 17 червня.
31. Одесский листок. 1919. 25 (12) августа.
32. Одесский листок. 1919. 15 (28) августа.
33. Одесский листок. 1919. 17 (30) августа.
34. Одесский листок. 1919. 22 августа (4 сентября).
35. Одесский листок. 1919. 25 августа (7 сентября).
36. Одесский листок. 1919. 27 августа (9 сентября).
37. Одесский листок. 1919. 30 августа (12 сентября).
38. Одесский листок. 1919. 1 (14) сентября.
39. Одесский листок. 1919. 2 (15) сентября.
40. Одесский листок. 1919. 18 сентября (1 октября).
41. Одесский листок. 1919. 20 сентября (3 октября).
42. Одесский листок. 1919. 22 сентября (5 октября).
43. Одесский листок. 1919. 28 сентября (11 октября).
44. Одесский листок. 1919. 4 (17) октября.
45. Одесский листок. 1919. 9 (22) октября.
46. Одесский листок. 1919. 11 (24) октября.
47. Одесский листок. 1919. 18 (31) октября.
48. Одесский листок. 1919. 20 октября (2 ноября).
49. Одесский листок. 1919. 27 октября (9 ноября).
50. Одесский листок. 1919. 14 (27) ноября.
51. Одесский листок. 1919. 17 (30) декабря.
52. Одесский листок. 1920. 1 (14) января.
53. Одесский листок. 1920. 4 (17) января.
54. Раковский М.Ю., Шкляев И.М. У революційні часи // Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.
55. Цветков В.Ж. Репрессивное законодательство белых правительств // Вопросы истории. 2007. № 4. С. 16-26.
56. Цветков В.Ж. Спецслужбы (разведка и контрразведка) Белого движения в 1917-1922 годах // Вопросы истории. 2001. № 10. С. 121-136.
57. Шкуро А.Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. 540 с.

Шишко Александр Контррозвідувальні відділення у системі білого терору в Одесі (серпень 1919 р. – лютий 1920 р.)

У статті досліджується діяльність контррозвідувальних органів Добровольчої армії у період денікінської окупації Одеси (серпень 1919 р. – лютий 1920 р.). У контексті дискурсу про співвідношення «білого» та «червоного» терору й оприлюднених кількісних показників жертв білого терору в Одесі встановлено імена 80-ти осіб, 50 з яких було страчено згідно рішень воєнно-польових судів і 30 стали жертвами свавілля контррозвідок. У відповідь колегія Одеської губернської надзвичайної комісії за перші три місяці свого існування прийняла рішення про розстріл 52-х осіб, які були обвинувачені «у службі у контррозвідці». Реабілітація у 90-х роках ХХ ст. 31 особи з цього переліку засвідчила необґрунтованість обвинувачень на їхню адресу.

Ключові слова: контррозвідувальне відділення, білий терор, робітники, арешт, тортури, хабарництво

Шишко Александр Контрразведывательные отделения в системе белого террора в Одессе (август 1919 г. – февраль 1920 г.)

В статье исследуется деятельность контрразведывательных органов Добровольческой армии в период деникинской оккупации Одессы (август 1919 – февраль 1920). В контексте дискурса о соотношении «белого» и «красного» террора и обнародованных количественных показателей жертв белого террора в Одессе установлены имена 80-ти человек, 50 из которых были казнены согласно решениям военно-полевых судов и 30 стали жертвами произвола контрразведок. В ответ колегия Одесской губернской чрезвычайной комиссии за первые три месяца своего существования приняла решение о расстреле 52-х человек, обвинив их «в службе в деникинской контрразведке». Реабилитация в 90-х годах ХХ в. 31 человека из этого списка показала необоснованность обвинений в их адрес.

Ключевые слова: контрразведывательное отделение, белый террор, рабочие, арест, пытки, взяточничество

Shyshko Oleksandr Counterintelligence units in the system of «white terror» in Odesa (august 1919 – february 1920)

The article examines the activities of counterintelligence units of the Volunteer Army during the Denikin occupation of Odesa (August 1919 – February 1920). Counter-intelligence units have become the manifestation of the most brutal, «hysterical» form of white terror. The military units in the first days of the Denikin's rule in Odesa formed a number of counterintelligence units that began to search and arrest at their own discretion, while engaging in extortion, looting, bribes, and the like. These events have been recorded in Soviet and then Ukrainian historiography with quantitative indicators of the victims of White Terror, totalling 3 thousand people, who were sometimes referred to as «workers». In the context of the discourse on the relationship between «white» and «red» terror, the names of 80 people were identified, 50 of which were executed in accordance with the decisions of the court martials and 30 were victims of the arbitrariness of the counterintelligence units. Still the names of about 20 people were unknown because their bodies were not identified. The counterintelligence officers in Odesa also were reported to treat the arrested persons with cruelty, many of the prisoners were subjected to torture after arrest. Similarly, bribing in Odesa became widespread, when officers of the counterintelligence units, and even more so the self-proclaimed counterintelligence, demanded funds for the release of arrested persons, who were often arrested solely for the purpose of extortion. In response, the Board of the Odessa Provincial Extraordinary Commission during the first three months of its existence has sentenced 52 people to execution and imprisoned in the concentration camp 30 people who were accused of «service in the counterintelligence». In 1990s, 31 persons from the list of executed were rehabilitated, which can serve as a proof that their sentence was groundless.

Keywords: counterintelligence unit, White Terror, workers, arrest, torture, bribery